

→ шаги догоняющего человека → догоняющие шаги. Словазлучэнне *изнемогшее сердце* сінанімічна словазлучэнням *уставшее сердце, истрадавшееся сердце*. Змешчаная у спалучэнні метафара і ўтвораная ад дзеяслова *изнемогать* дзееспрыметнікавая форма робяць незвычайным спалучэнне *изнемогшее сердце*.

Аналогіяй для словазлучэння *недоумевающее лицо*, верагодна, паслужылі словазлучэнні *недоумевающий взгляд, недоумевающий вид*.

Метанімічны перанос змешчаны ў спалучэнні *опозоренное сердце: человек → сердце человека, опозоренный человек → опозоренное сердце человека*. Падобны перанос значэння назіраецца ў словазлучэнні *ослепшее сердце*. Сэрца тут надзяляецца здольнасцю бачыць (параўн. у А. Сент-Экзюперы: «Зорко одно лишь сердце. Самого главного глазами не увидишь»), г. зн. сэрца, якое перастала прыслухоўвацца да голаса розуму. Адсюль словазлучэнне *ослепшее сердце*, у якім заключаена метафара: чалавеку, які не прыслухоўваецца да голаса розуму, дзейнічае толькі па загаду свайго сэрца, ўласціва памыляцца.

Дзееспрыметнікі, якія выконваюць ролю азначэнняў, складаюць каля 10 % усіх азначэнняў А. С. Грына разовага выкарыстання, яны ўваходзяць у групу адзінкавых, або рэдкіх слоў: *вещающее ссору лицо, приглашающий жест, размышляющее молчание, растоптанный стыд* і інш.

Вывучэнне адзінкавых словазлучэнняў прадстаўляецца асабліва важным, паколькі гэтыя стыстычны разрад лексікі — аснова багацця мовы пісьменніка, менавіта ў рэдкіх моўных элементах пісьменніцкая індывідуальнасць праяўляецца асабліва выразна.

Размежаванне выбранага масіву адзінкавых словазлучэнняў з раману А. С. Грына грунтуецца на дадзеных праведзенага намі псіхалінгвістычнага эксперыменту. Аб'ектам аналізу паслужылі пераважна словазлучэнні з паметай «індывідуальна-аўтарскія» і часткова «словазлучэнні, якія ўжываюцца толькі ў мастацкай літаратуры». У іх лік увайшлі таксама наступныя словазлучэнні: *неуследимый фантом, оцепеневшее сердце, понимающие пальцы, вздрогнувший взгляд, обессиливающий хохот, подступающее беспamięтство, вразумляющий глоток вина, смягченный по расстоянию рык портового дня* і некаторыя іншыя атрыбутыўна-іменныя спалучэнні, у якіх у якасці азначэння выступаюць дзееспрыметнікавыя формы.

Кожнае аказіянальнае словазлучэнне змяшчае нестандартную індывідуальна-аўтарскую афарбоўку і ацэнку, якая адлюстроўвае пазіцыю аўтара. Абодва кампаненты словазлучэння (назоўнік і дзееспрыметнік) у сумесным ужытку прыцягваюць увагу чытача свасааблівай значнасцю.

Пісьменніцкая індывідуальная словатворчасць часцей за ўсё застаецца ў рамках аказіянальнага выкарыстання, значна радзей яна пераходзіць у узус. Тым не менш спалучальнасныя, ці валентнасныя, магчымасці тых ці іншых слоў, строга абмежаваныя граматычна, развіваюцца праз пашырэнне лексічнай спалучальнасці пісьменнікамі, чые творчыя знаходкі садзейнічаюць раскрыццю патэнцыяльных магчымасцей лексічнай сістэмы мовы.

¹ К а в е ц к а я Р. К. // Русский язык: Сб. тр. Моск. гос. пед. ин-та. М., 1975. С. 138.

² Б о я р и н ц е в а Г. С. // Бунинский сборник: Материалы науч. конф., посвящ. 100-летию со дня рожд. И. А. Бунина (19—22 окт.). Орел, 1974. С. 346.

Т. М. САЎЧУК

МОЎНЫЯ ФОРМУЛЫ ПРЫВІТАННЯ І РАЗВІТАННЯ Ў РУСКІХ І БЕЛАРУСКІХ КАЗКАХ

Моўная дзейнасць, як і ўсякія сацыяльныя паводзіны, рэгламентуецца пэўнымі правіламі. Сацыяльна дэтэрмінаваныя і нацыянальна-спецыфічныя правілы моўных зносін складаюць змест паняцця моўны этыкет (МЭ) у шырокім разуменні тэрміна.

МЭ як адметная функцыянальна-семантычная мікрасістэма з боку

плана зместу ўяўляе своеасабліваю сацыяльна дэтэрмінаваную універсальную, аднак план выяўлення ў кожнай мове нацыянальна спецыфічны, што абумоўлівае актуальнасць параўнальнага аспекту вывучэння данай з'явы, звязанага менавіта з выяўленнем нацыянальна-культурнай спецыфікі этыкетных адзінак.

Найбольш поўна МЭ праяўляецца ў такіх функцыянальных разнавіднасцях, як гутарковае маўленне і мастацкая мова. Мова казак як жанравая разнавіднасць вуснапаэтычнай творчасці максімальна прыбліжана да гутарковага маўлення і адлюстроўвае яго асноўныя асаблівасці. У той жа час мова фальклору, уяўляючы сабой цэласную і самабытную сістэму мовы, функцыяніруе як сістэма мастацкая. Такое спалучэнне размоўнасці і мастацкасці, якое асабліва ярка праяўляецца ў жанры казкі, стварае аптымальныя ўмовы для выяўлення МЭ і яго ўсебаковага вывучэння.

Даследчыкі вылучаюць больш ці менш буйныя блокі моўных інтэнцый, якія традыцыйна праяўляюцца ў моўных актах — тыпізаваных сітуацыях зносін — і ў выніку становяцца стэрэатыпамі: прывітанне, віншаванне, просьба, абяцанне, парада, спачуванне, падзяка, прабацэнне і інш. Функцыянальнае поле МЭ абслугоўваецца ў кожнай тыпізаванай тэматычнай групе сістэмай тэматычна аб'яднаных сінанімічных адзінак, утвараючых семантычнае поле. Устойлівыя формулы зносін — адзінакі МЭ — гэта адметныя камунікатыўныя адзінакі, якія маюць устойлівыя (непарадыгматычныя) катэгорыі мадальнасці, часу, асобы, устойліваю сіntaxічную структуру, пастаянную лексічную прадстаўленасць. Формулы МЭ, рэалізуючыся ў пэўнай сітуацыі, тыпізавана адлюстроўваюць гэтую сітуацыю, яе кампаненты, што знаходзіць увасабленне ў семаantyчнай і граматычнай структуры адзінак, а таксама ў стылістычных кананатыхах.

Такім чынам, мікрасістэма МЭ разглядаецца як сукупнасць моўных сродкаў, якія выконваюць сацыяльна-рэгулятыўную функцыю і маюць двухбаковую накіраванасць: з аднаго боку, МЭ ўваходзіць у сістэму мовы, і яго адзінакі падпарадкоўваюцца нормам мовы ў цэлым, з другога боку, МЭ з'яўляецца састаўной часткай этыкету наогул, што абумоўлівае яго сувязь з многімі формамі сацыяльнай рэгуляцыі і дэтэрмінацыі паводзін чалавека. Сказанае абумоўлівае неабходнасць комплекснага даследавання этыкетных адзінак з улікам як лінгвістычных, так і сацыялінгвістычных, а таксама псіхалінгвістычных фактараў.

Лінгвістычнае апісанне формул МЭ прадугледжвае ўлік лексічнага, граматычнага (марфалагічнага і сінтаксічнага), структурна-сэмантычнага і функцыянальна-стылістычнага аспектаў. Прадметам нашага даследавання паслужылі моўныя формулы прывітання і развітання. Прывітанне і развітанне з'яўляюцца важнейшымі элементамі камунікатыўных актаў, якія вызначаюць іх межы: яны фіксуюць найбольш устойлівыя і кадыфікаваныя пункты акта камунікацыі — пачатак і канец размовы.

У супастаўляемых мовах тэматычныя групы «Прывітанне» і «Развітання» ўключаюць у свой склад сінанімічныя рады этыкетных адзінак, сэмантычна і стылістычна дыферэнцыраваных. Аднак колькасць сінанімічных радоў у рускай і беларускай мовах неаднолькавая. Адрозніваюцца яны лексічнай прадстаўленасцю этыкетных адзінак прывітання і развітання. Назіранні над моўным матэрыялам дазваляюць выявіць як эквівалентныя формулы, напрыклад: рус. *Здорово, Бог в помощь* — бел. *Здароў, Бог у помач*, так і безэквівалентныя, спецыфічныя для кожнай з моў, напрыклад: рус. *Бью челом, Хлеб да соль, Исполать вам* — бел. *Да пабацэння*. Беларускія прывітанні *Добры дзень, Добрай раніцы, Добры вечар, Будзь здароў, Добрае здароўе* таксама не маюць лексічных эквівалентаў у рускіх тэкстах, хаця ў цяперашні час выкарыстоўваюцца даволі актыўна. У тэкстах казак гэтыя формулы ўжываюцца як сінанімічныя рускаму *Здравствуй(те)* у аналагічных сітуацыях зносін, што дазваляе разглядаць іх як функцыянальныя аналагі, або функцыянальныя эквіваленты.

Інтэнцыяльны сэнс разглядаемых тэматычных груп МЭ (праяўленне добрабычлівасці, павагі, ветлівасці для прывітання і такіх жа пачуццяў пры расставанні для развітання) можа быць прадстаўлены разнастайнымі структурамі, выбар якіх вызначаецца не толькі лінгвістычнымі, але

і псіхалагічнымі, і сацыяльнымі фактарамі, якія ўваходзяць у структуру моўнага акта.

Аналіз моўнага матэрыялу дазваляе вылучыць спосабы мадэліравання этыкетных формул прывітання і развітання, якія маюць розную ступень прадуктыўнасці ў кожнай з тэматычных груп.

Перш за ўсё, гэта наяўнасць факультатыўных пашыральныхкаў, у якасці якіх для прывітання выступаюць звароткі (часцей постпазітыўныя), найменнікі 2-й асобы ў давальным склоне, выклічнікі *А, Ах, Ну, Ба*, напрыклад: рус. *Бью челом тебе (вам), великий государь*; бел. *Ну, здарова табе, добры чалавек*; для развітання гэта постпазітыўныя звароткі, выклічнік *Ну*, часціца *жа* (у беларускай мове), прыслоўе *теперь (цяпер)*, напрыклад: рус. *Ну, так прощай, добрый молодец; Теперь поезжай, служивый, с богом*; бел. *Ну, брат, аставайся здаровы*. Гэты спосаб з'яўляецца найбольш прадуктыўным у супастаўляемых мовах для абедзвюх тэматычных груп.

Ускладненне структуры адбываецца таксама за кошт іншых дадатковых прырашчэнняў, якія ўдакладняюць і канкрэтызуюць значэнне формулы, напрыклад: рус. *Милости просим гулять к нам; Бог помочи стадо пасты*; бел. *Дзень добры талу, хто ў гэтым даму; Добры вечар добрым людзям; Цяпер праічай, сынок, на век вечны*.

Адным са спосабаў мадэліравання формул прывітання з'яўляецца перастаноўка кампанентаў, хаця такія выпадкі сітуацыйна рэдкія ў абедзвюх мовах, напрыклад: рус. *Бог помочи, Помогай бог*; бел. *Добры дзень, Дзень добры; Будзь здаровы, Здаровы будзь; Божжа памажы, Памажы божа*.

Мадэлі формул прывітання ўзнікаюць таксама ў выніку элімінацыі аднаго з кампанентаў, напрыклад: рус. *Бью челом, (Брату) челом; Много лет здравствовать, Много лет (вашему величеству)*; бел. *Будзь здароў, Здароў; Здарова была, Здарова*. У рускай мове гэты спосаб выкарыстоўваецца і ў сітуацыі развітання, хаця з'яўляецца малапрадуктыўным, напрыклад: *Ступай(те) с богом, С богом*.

У супастаўляемых мовах назіраецца сумяшчэнне некалькіх формул у адной моўнай адзінцы ў тэматычнай групе «Развітанне», напрыклад: рус. *Прощай, не покидай лихом*; бел. *Ну, ступай з богами, жыві здароў*. Для сітуацыі прывітання такі спосаб малапрадуктыўны і зафіксаваны толькі ў беларускім тэксе: *Добры дзень, здароў, Мал-Мальшоок*.

Ускладненне структуры этыкетнай адзінкі прывітання адбываецца таксама за кошт паўтарэння формулы, напрыклад: рус. *А, здравствуй, здравствуй*; бел. *Ну, здарова, здарова*. Для сітуацыі прывітання такі спосаб не з'яўляецца прадуктыўным.

І ў рускіх, і беларускіх тэкстах сустракаюцца складаныя ўтварэнні формул абедзвюх тэматычных груп, якія ўзнікаюць на аснове некалькіх спосабаў мадэліравання, напрыклад: рус. *Помогай бог вам, люди добрые*; бел. *Прашу міласці начаваць у нас*.

Варыятыўнасць уключэння ў формулу розных дадатковых кампанентаў абумоўліваецца семаantyкай формулы ў цэлым, а таксама стылістычнымі задачамі і сацыялінгвістычнымі фактарамі. У рамках данай мадэлі ўзнікаюць шматлікія варыянты формулы за кошт лексічных, фанетычных і марфалагічных змяненняў.

Лексічнае вар'іраванне звязана перш за ўсё з заменай аднаго з кампанентаў — пашыральныхка формулы пры нязменным апорным, стрыжнёвым слове. Гэтая з'ява вельмі характэрная ў супастаўляемых мовах для абедзвюх тэматычных груп. Напрыклад: рус. *Милости просим, Просим покорно, Просим со смиреньем; Бог в помочи, Бог за товаром; Мир тебе, Мир по дороге; Ступай(те) с богом, Поезжай с богами*; бел. *Памажы божа, Нарадзі божа; Добрае здароўе, На здароўе; Бывай здароў, Аставайся здароў, Жыві здароў, Ідзі здароў*. У рускіх тэкстах прадстаўлены фанетычныя варыянты этыкетных адзінак прывітання, напрыклад: *Здравствуй(те), Здрастуй(те); Бог помочи, Бог помочи*.

Найбольш поўна ў абедзвюх мовах адлюстроўваецца марфалагічнае вар'іраванне, звязанае са змяненнем форм слоў і граматычных катэгорый. У рамках адной формулы могуць ужывацца спалучэнні назоўнікаў з прыназоўнікамі (прычым з рознымі прыназоўнікамі) і назоўнікі без прыназоўнікаў, напрыклад: рус. *Бог в помочи, Бог на помочи, Бог помочи*.

Спалученні назоўнікаў з прыназоўнікамі замяняюцца дзеяслоўнымі формамі, напрыклад: рус. *Бог в помощь, Помогай бог*. Адрозненні закра-наюць таксама ўжыванні склонаў, напрыклад: бел. *Добрага здаровіка, Добрае здароўе, На здароўе; Палагай бог, Палагай божа*. Варыянты ўзнікаюць пры змяненні дзеяслоўных форм: *Палагай божа, Палажы божа*; поўныя і кароткія форм прыметнікаў, напрыклад: бел. *Аставайся здаровы, Аставайся здароў*. Змяненні закранаюць і катэгорыю ліку: ужыванне форм адзіночнага і множнага ліку ў рамках адной мадэлі, напрыклад: бел. *Здаровы, Здароўце*. У якасці пашыральніка формулы можа выступаць спалучэнне слоў і адно слова, якія з'яўляюцца сінонімамі, напрыклад: *Многo лет здравствовать, Многолетно здравствуй*. У гэтым выпадку вар'іруюцца абодва кампаненты формулы. Прычым такія прыклады не адзінаковыя: бел. *Будзь здароў, Бывай здароў, Здорова была; Бог помач, Божа палажы, Палагай бог*.

Трэба заўважыць, што асноўны састаў мадэлей і варыянтаў формул прывітання і развітання аднолькавы для абедзвюх моў, што не выключае, аднак, розніцы ў частотнасці іх ужывання. Пры сацыястылістычным разглядзе моўных формул ўлічваецца залежнасць той ці іншай этыкетнай адзінкі ад умоў сітуацыі (экстралінгвістычнага і інтралінгвістычнага характару), а таксама роля эмацыянальна-псіхалагічнага фактару ў зносінах.

Характарыстыку камунікатыўнай сітуацыі вызначае наступны набор узаемадзейных адзнак: а) сацыялінгвістычная характарыстыка абагульненага адрасанта і адрасата з улікам як пастаянных, так і пераменных ролевых адзнак; б) сіметрычнасць/асіметрычнасць ролевой сітуацыі, г. зн. роўнасць/няроўнасць (па ўзросту, сацыяльнаму палажэнню і г. д.) камунікантаў; в) ступень блізкасці (знаёмага ці сваяцтва) ўдзельнікаў зносін; г) характар абставін і зносін; д) характар узаема-адносін удзельнікаў зносін (як пастаянных, так і ў момант зносін); е) танальнасць зносін; ж) экспрэсіўна-стылістычная характарыстыка адзінкі.

Аналіз ілюстрацыйнага матэрыялу прыводзіць да вываду, што галоўным фактарам, які вызначае выбар той ці іншай формулы прывітання, з'яўляецца характар абставін зносін. Дзеянне большасці казак адбываецца ў бытавой сітуацыі. Таму тут важна ўлічваць усе абставіны, у якіх адбываецца моўны акт і якія канкрэтызуюць яго. Сустрэча можа адбывацца пры розных акалічнасцях: на шляху; калі госць уваходзіць у хату; калі адзін з сустрэчных заняты працай; калі госць застае гаспадароў за абедам (за сталом). Самую шматлікую групу складаюць этыкетныя формулы, якія ўжываюцца безадносна да абставін зносін, такія, як рус. *Здравствуй, Здорово*; бел. *Добры дзень, Добрай раніцы, Добры вечар* і інш. Другая група прывітанняў уключае формулы, характэрныя для пэўнай сітуацыі, што залежаць ад абставін, пры якіх адбываецца сустрэча, напрыклад: рус. *Хлеб-соль, Добро пожаловать, Милости просим*; бел. *Палагай божа, Міласці прашу*. Такія прывітанні, як рус. *Бью челом, Исполать вам* сітуацыйна рэдкія, ужыванне іх абмежаванае.

У сітуацыі развітання выбар той ці іншай этыкетнай адзінкі вызначаецца перш за ўсё тым, каму належыць гэтая формула — таму, хто адыходзіць, або таму, хто застаецца пры расставанні. Найбольш распаўсюджанымі з'яўляюцца развітання, якія могуць у роўнай ступені належаць абодвум суб'ектам: рус. *Прощай(те)*, бел. *Да пабачэння*. У тэкстах абедзвюх моў шырока прадстаўлены формулы, адрасаваныя адыходзячаму (або ад'язджаючаму), напрыклад: рус. *Ступай(те) с богом, Поезжай с богом*; бел. *Ступай з богам, Ідзі здароў*. Такія моўныя адзінкі, як рус. *Не покидай лихом*; бел. *Жыві з богам, Аставайся здаровы*, адрасаваны таму, хто застаецца на месцы пры расставанні, і сустракаюцца даволі часта.

Этымалагічна можна вызначыць некалькі груп прывітанняў і развітанняў, якія адрозніваюцца адцэннямі значэнняў. Для сітуацыі «Прывітанне» гэта перш за ўсё формулы, якія змяшчаюць рознага роду пажаданні (здароўя, міру, дабрабыту, божай дапамогі, добрага адпачынку), напрыклад: рус. *Многo лет здравствовать, Мир тебе, Помогай бог, Хлеб-соль, Гулянье вам*; бел. *Бывай здароў, Добрага здаровейка, Бог помач*. У абедзвюх мовах ёсць група прывітанняў з адцэннямі запрашэння

(увайсці, сесць, адпачыць, размясціцца ўтульна, прыняць удзел у чым-небудзь), напрыклад: рус. *Добро пожаловать, Просим покорно, Милости просим гулять к нам*; бел. *Прашу міласці начаваць у нас*. У рускіх тэкстах сустракаюцца паасобныя прывітанні-віншаванні: *Христос воскрес — Воистину воскрес*.

У тэматычнай групе «Развітанне» вызначаюцца формулы, якія змяшчаюць указанне на часовую мяжу разлукі, такія, як бел. *Да пабачэння*, этыкетныя адзінкі са значэннем расставання «назаўсёды»: рус. *Прощай (те)*. У тэкстах абедзвюх моў шырока прадстаўлены развітанні, якія змяшчаюць розныя пажаданні — здароўя, напрыклад: бел. *Бывай здароў, Аставайся здароў, Жыві здароў, Ідзі здароў*; міласці, дапамогі божай: рус. *С богом, Поезжай с богом*, бел. *Ступай з бога.м. Жыві(це) з бога.м*. Моўная формула з адценнем просьбы — *Не поминай лихом* — зафіксавана толькі ў рускіх тэкстах.

Развітанне змястоўна супрацьпастаўлена прывітанню. Будучы процілеглымі па значэнню сітуацыямі, развітанне і прывітанне змяшчаюць шмат суадносных, а ў некаторых выпадках і антанімічных формул. Аднак у тэкстах беларускіх казак выяўлена моўная адзінка, якая ўжываецца ў абедзвюх сітуацыях, — *Бывай здароў*. Напрыклад:

«Пайшоў старэйшы да дзёда:

— Памагай Бог, дзедку!

— Бывай здароў, сынку!»¹

«Калі так, татка, дык бывай здароў! — сказаў сын і пайшоў»².

Этыкетныя адзінкі прывітання і развітання, нягледзячы на змястоўную супрацьлегласць, аб'ядноўвае наяўнасць агульнай семы добразычлівасці ў іх значэнні, што праяўляецца ў паважлівых адносінах камунікантаў адзін да аднаго, як пры ўступанні ў кантакт, так і ў момант яго завяршэння. Формула *Бывай здароў* раней, напэўна, не змяшчала ўказання на час моўнага кантакту (пачатак ці канец размовы), хаця яе сучаснае ўжыванне звязана з заканчэннем кантакту. Пры яе ўжыванні актуалізавалася толькі агульная сема добразычлівасці, якая выяўлялася ў пажаданні здароўя, незалежна ад таго, калі ўжывалася гэтая моўная формула — пры сустрэчы ці пры расставанні. Відавочна, гэтым і тлумачыцца яе прыналежнасць да змястоўна процілеглых груп прывітання і развітання.

Варта падкрэсліць, аднак, што семантычная дыферэнцыяцыя этыкетных адзінак у сінхронічным плане не актуальна. У выніку шматлікага паўтарэння стэрэатыпных выразаў у тыпізаваных сітуацыях зносін адбываецца дэсемантызацыя і фармалізацыя гэтых выразаў, якія становяцца ўстойлівымі формуламі зносін, набываючы ўсе асноўныя характарыстыкі адзінак МЭ. Назіранні над моўным матэрыялам пераконваюць у тым, што выразы, якія абслугоўваюць этыкетныя сітуацыі прывітання і развітання, нягледзячы на «празрыстасць» іх этымалогіі, з'яўляюцца ў рознай ступені (поўнасцю або часткова) дэсемантызаванымі (параўнайце, напрыклад, рус. *Здорово, Бью челом и Мир тебе, С приездом*; бел. *Здароў, Здарова і Будзь здаровы, Добрага здаровейка*) з уласцівымі ім этыкетнымі функцыямі — служыць сігналам пачатку ці перарывання, заканчэння кантакту ў выбранай (добразычлівай) талальнасці зносін.

Выбар формулы з пэўнай семантыкай, як правіла, сітуацыйна абумоўлены. Гэта значыць, што ў большасці выпадкаў прывітанні і развітанні з адценнямі пажаданняў, просьбаў, віншаванняў выкарыстоўваюцца ў адпаведных сітуацыях (пры адпаведных абставінах зносін). Аднак сустракаюцца выпадкі, калі выкарыстанне формулы ў той ці іншай сітуацыі не вызначаецца яе семантыкай, што пацвярджаюць назіранні даследчыкаў аб працэсе дэсемантызацыі выразаў, абслугоўваючых этыкетныя сітуацыі. Параўнайце, напрыклад: рус. «Пришел он [Мальчик с пальчик] на пашню: «Бог в помощь, батюшка!»³ і «Подходят, а вокруг огня греются двенадцать волков. — Бог помочь вам, волкам! — Добро жаловать, кот да баран»⁴.

Ужыванне той ці іншай этыкетнай адзінкі ў многім залежыць ад сацыялінгвістычных і эмацыянальна-псіхалагічных фактараў зносін, чым абумоўліваецца адсутнасць адназначнай замацаванасці формул прывітання і развітання за пэўнымі сітуацыямі. Трэба адзначыць, што

структурна-семантычныя асаблівасці этыкетных формул разглядаемых тэматычных груп азначаюцца, функцыянальна пераасэнсоўваюцца ў тэкстах казак у адпаведнасці з паэтычнымі асаблівасцямі жанру, структурай, спосабам існавання гэтых тэкстаў, спецыфікай фальклорнай прозы.

¹ Сацыяльна-бытавыя казкі. Мн., 1976. С. 417.

² Чарадзейныя казкі. Мн., 1973. Ч. 1. С. 274.

³ Народные русские сказки А. Н. Афанасьева: В 3 т. М., 1957. Т. 2. С. 425.

⁴ Там же. Т. 1. С. 44.

А. А. ЛУКАШАНЕЦ

АСАБЛІВАСЦІ СЕМАНТЫЧНАЙ АРГАНІЗАЦЫІ КОМПЛЕКСНЫХ АДЗІНАК СЛОВАЎТВАРЭННЯ

Комплексныя адзінкі словаўтварэння — словаўтваральныя парадыгмы, ланцужкі, гнёзды і інш. — адносяцца да разраду класіфікацыйных¹. Яны не вычляняюцца непасрэдна ў моўным патоку, а з'яўляюцца ў пэўным сэнсе даследчыцкімі пабудаваннямі. Сканструяваныя на падставе пэўных прынцыпаў і прымет, гэтыя адзінкі, па сутнасці, мадэлююць словаўтваральныя працэсы, што адбываюцца ў мове, і адлюстроўваюць характар фармальна-сэнсавых сувязей паміж лексічнымі адзінкамі, якія знаходзяцца ў адносінах словаўтваральнай матывацыі.

Словаўтваральнае гняздо з'яўляецца, безумоўна, самай складанай сінтагматыка-парадыгматычнай адзінкай у ісрархіі комплексных адзінак словаўтварэння. Яно характарызуецца максімальнай колькасцю лексічных адзінак, аб'яднаных разнастайнымі фармальна-сэнсавымі словаўтваральнымі сувязямі.

Несумненна, што ў сэнсавай арганізацыі гнязда цэнтральную ролю адыгрывае семантыка зыходнага слова, паколькі яна ў тым ці іншым выглядзе прысутнічае ў кожным кампаненце любога канкрэтнага гнязда ад першага да апошняга звяна словаўтваральнага ланцужка. У той жа час вельмі істотнай аказваецца і семантыка фармантнай часткі матываванага слова ў складзе гнязда ці сукупнасці гнёзд, якія даследуюцца. Семантыка ж зыходнага слова аказвае істотны ўплыў на склад і катэгарыяльную прыналежнасць кампанентаў словаўтваральнага гнязда.

Паколькі кожнае словаўтваральнае гняздо ўяўляе сабой пэўную мікрасістэму, уся лексічная сістэма мовы можа разглядацца як сукупнасць словаўтваральных гнёзд у іх узаемасувязях і ўзаемаадносінах. Зыходзячы з гэтага палажэння, гнёзды, як і асобныя лексемы, могуць разглядацца з пункту погляду сінанімічных, антанімічных, аманімічных і г. д. адносін. У гэтым артыкуле на беларускім моўным матэрыяле разглядаюцца шляхі і сродкі фарміравання антанімічных адносін у назоўнікавых словаўтваральных гнёздах. У беларускім словаўтварэнні названая праблема спецыяльна не ставілася, хаця такі падыход да вывучэння моўных фактаў канкрэтнай мовы, безумоўна, будзе садзейнічаць аб'ектыўнаму разгляду асаблівасцей семантычнай арганізацыі лексічнага складу беларускай мовы з улікам словаўтваральна-матывацыйных сувязей. Тут нас перш за ўсё цікавіць пытанне, як антанімія зыходных слоў словаўтваральных гнёзд уплывае на фармальна-сэнсавую арганізацыю гнязда і як суадносіцца семантыка каранёвай і фармантнай часткі матываванага слова ў структуры антанімічных гнёзд.

Разгледзім словаўтваральныя гнёзды, зыходнымі для якіх з'яўляюцца нематываваныя назоўнікі-антонімы *дзень* і *ноч* і *раніца* і *вечар*.

раніц-а → раніч-к-а → ранічк-ай
 раніш-нік₁
 раніш-н-і → ранішн-ік₂
 перад-раніш-н-і
 раніц-ай
 дзень → дзян-ёк
 дзян-нік
 дзян-ніц-а